

Lysets sociale afskygninger

Potentialer for et studium af lys, mørke og materiel kultur

af Tim Flohr Sørensen, Ph.d.-stipendiat i arkæologi, Aarhus Universitet
& Mikkel Bille, Ph.d.-stipendiat i antropologi, University College London

Lys anvendes i alle kulturer til at påvirke erfaringer af rum og steder, og ikke mindst til at iscenesætte og manipulere genstandes fremtræden. Ikke desto mindre er lys, som socialt fænomen, et relativt ubeskrevet blad i studiet af materiel kultur. Her forsøger vi at give nogle eksempler på, hvordan lys bliver anvendt i den sociale koreografi af rum og ting. I forlængelse heraf, vil vi foreslå arkæologiske implikationer.

'We find beauty not in the thing itself but in the patterns of the shadows, the light and darkness, that one thing against another creates' (Junichiro Tanizaki 2001[1933]).

Indledning

For forståelsen af materiel kultur indtager lys en helt særlig rolle, fordi lyset er det, der giver ting visuel form; lyset får tingene til at komme til syne. Det forandrer sig uafsladeligt; såvel sollyset, der forvandles med døgnets, årtidernes og vejrets skift, som kunstlyset, der ændrer sig i takt med objekternes foranderlighed, bevægelse og dynamik. Ligeledes ændrer den måde mennesket forstår sansningen af lyset i forskellige historiske og kulturelle udviklinger. Lyset minder os således til stadighed om stoflighedens temporale og historiske binding. Vi forstår altså her stoflighed som sammenfaldet mellem tingens kvalitative og erfaringsmæssige egenskaber; det, der bevæger sig ud over tingens rå og fysiske karakteristika, og forbinder sig i stedet til den erfaring og forståelse, som disse karakteristika har i forskellige kulturelle kontekster.

Dermed er lyset med til at gøre det klart for os, at vores erfaring af den kropslige virkelighed altid er i bevægelse og afhænger af såvel vores foranderlige forståelse af verden som af verdens foranderlige fremtræden, blandt andet gennem lysets indvirkning. Vi vil her diskutere antropologiske og arkæologiske potentialer i at studere lysets sociale rolle og indvirkning på vores møde med den materielle verden (se også Bille & Sørensen 2007).

Indenfor naturvidenskabelig forskning har undersøgelser af lys fokuseret på, hvad lys er og hvordan kroppen erfarer lys, ud fra kvantitativ målbarhed. Læger er særligt opmærksomme på de fysiologiske konsekvenser, som vinterhalvårets begrænsede sollysmængde har for mange menneskers fysiske og mentale velvære. Sollys hjælper kroppen til at producere D-vitaminer, og har dermed en antidepressiv effekt, som i vintermånederne er så reduceret, at ca. fem procent af alle danskere lider af vinterdepression. Sollys og kunstlys er derfor blevet inddraget i behandlingen af vinterdepression, ligesom tuberkulose-sanatorierne i begyndelsen af det 20. århundrede blev designet, så de kunne udnytte sollysets helbredende effekter. Allerede i 1896 oprettede Niels Ryberg Finsen det senere så berømte Finsens medicinske Lysinstitut, hvor hudsygdomme blev behandlet med sollys og ultraviolet lys.

Lys er ligeledes blevet behandlet indgående i de æstetiske fag (for eksempel arkitektur, kunsthåndværk, kunsthistorie, scenografi, m.v.), blandt andet ved at undersøge brugen af forskellige typer af lys og lyskilders æstetiske virkemidler. Inden for arkitektur bruges lys til at skabe atmosfære, oplyse og skulpturere overflader, minimere eller udvide rum, lukke eller åbne bygninger, samt iscenesætte fysiske og mentale erfaringer. Hvor naturvidenskaben undersøger de biologiske og optiske egenskaber af lys, er de æstetiske fags objekt, at undersøge og udvikle æstetiske måder hvorpå lys påvirker følelser og oplevelser af verden indenfor givne kulturelle rammer: altså, *hvordan* lys kan bruges.

Hvad disse perspektiver på lys imidlertid ikke undersøger, er, hvad lige præcis den givne mængde, distribution eller lyskilde gør og udtrykker socialt i en specifik kulturel kontekst. Ligeledes udelukkes også dette lys' indvirkning på forståelsen af andre elementer af den materielle infrastruktur. Vi kan kalde en undersøgelse af dette spørgsmål en slags "lysets etnografi", som har til formål, at undersøge *hvordan* og ikke mindst *hvorfor* lys bliver iscenesat i belysningen af specifikke steder, ting eller personer. En "lysets etnografi" søger altså at afdække lysets sociale indvirkning på erfaringen af tingenes æstetik og stoflighed.

Lysets sociale egenskaber

Særlig i Norden er lys et tilbagevendende socialt fænomen og bliver for eksempel ved hjælp af "levende lys" tæt forbundet med hygge, nærvær og gæstfrihed. Når hygge – som ofte beskrives som noget særligt dansk – skal iscenesættes, bliver det elektriske lys dæmpet, spredt eller helt slukket til fordel for stearinlysets skær, som blafrer roligt med sit dæmpede, orangerøde skær og skaber en social atmosfære af ro og intimitet. Samtidig kan det fungere såvel socialt inkluderende som ekskluderende: hvem (eller hvad) sidder for eksempel inden for lysets omfavelse og hvem (eller hvad) er placeret i en mørk krog?

For at undersøge lysets sociale rolle må det først og fremmest gøres klart, at der gennem lys bliver etableret såvel sammenhænge som adskillelser af ting og personer. Det siges ofte at der kastes lys *på* tingene, men man bør i højere grad overveje om der ikke nærmere kastes lys *for* tingene: lys er, som sagt, det, der giver ting synlig form. Lys manipulerer altså den måde, hvorpå en genstand erfares, og således også den personlige betydningsdannelse og materielle effekt, som konstant pågår mellem menneskets erfaring og den fysiske verden. Herved bliver det muligt at bruge lys, så ting og mennesker både kan blive adskilt og ført sammen i en social og materiel separation eller integration af rumlige og sensoriske forhold.

Lys, i alle dets forunderlige former, indtager en fundamental position i de fleste kulturer, om end lys og lysætning er fænomener, man ikke nødvendigvis er opmærksom på eller gør sig særligt bevidst. De fleste kan alligevel genkende oplevelsen af

situationer, hvor lysætningen har været behagelig, afslappende, utraditionel, provokerende, upassende, stressende eller hvor man opdager, at lyset ved nærmere eftertanke har påvirket ens rumlige oplevelse eller haft indflydelse på ens handlinger. Menneskets forskellige måder at bruge, skabe og erfare landskaber af lys – i alt fra intim belysning til oplysningen af byrum – giver anledning til overveje, hvordan den sociale iscenesættelse af lys er kulturelt forankret. Betydningsdannelsen af disse "lyskulturer" kan bunde i skabelsen, vedligeholdelsen, ændringen, flygtigheden, eller afslutningen af dem. Lys, i et socialvidenskabeligt studie, er med andre ord altid en relation mellem lysets materielle fremkomst (dens målbare materielle egenskaber), menneskets erkendelse af sansningen, samt den sociale forståelse af denne fremkomst og indvirkning på den materielle verden.

Et sådant perspektiv må nødvendigvis omfavne adskillige sociale fænomener og problemstillinger, så som hvordan lys og social identitet kan sammenkædes; hvordan og hvorfor lys bliver forbundet med sikkerhed og tryghed; hvordan og hvorfor lys og gæstfrihed er forbundet; hvordan lys som metafor for sociale fænomener kan forstås i forhold til lys som fysisk fænomen? For studiet af materiel kultur består problematikken altså i at forstå, hvordan og hvorfor forskellige kulturer anvender lys og lysætning til at påvirke andre genstandes fremkomst og dermed deres indvirkning på mennesker.

I denne henseende er der flere aspekter, der er centrale. For det første er det klart at forskellige lyskilder har forskellige funktioner. Stearinlysets bevægelse skaber en anden type visuelt rum og belysning end et neonlys. Dernæst er mængden af lys, der frembringes, ligeledes afgørende for, hvorledes den materielle verden fremtræder; elementer kan enten henlægges i rigeligt lys eller i grader af mørke.

Skygge er et andet vigtigt aspekt af den sociale brug af lys. I Platons hulelignelse skabes for eksempel en verden af skygger i sammenfaldet mellem lys, ting og personer. Denne virkelighed kan naturligvis være en illusion, men skyggen vil ikke desto mindre altid være en forlængelse af lyskildernes og tingenes fysiske udfoldelser, og dermed påvirke erfaringen af tingene og deres betydning. Skygger indtager ofte

en vigtig rolle i forståelsen af den materielle verdens overflader. For eksempel er manipuleringen af skygger central for japansk formgivning, og tingenes overflader er ofte skabt ud fra en forventning om de lyslandskaber de indtræder i.

Junichiro Tanizakis (2001[1933]) erfaring af kulturarv og stofflighed med overgangen til elektrisk lys er her inspirerende. Han beskæftiger sig særligt med lys- og skyggeeffekterne i arkitektur, samt den måde jade og lak anvendes på grund af deres evner til at inkorporere lys i tingens formgivning. I en anekdote om en traditionsrig restaurant, der var kendt for at være oplyst af stearinlys, forklarer han om sin skuffelse over at se stearinlysene udskiftet med elektrisk lys, som var et resultat af, at gæsterne havde klaget over den dunkle belysning. Han insisterede dog på at få oplyst sit bord med stearinlys, og indså at kun i den halvdunkle belysning fra flammernes flakkende skær kan japansk lakarbejde opnå sin sande skønhed. Tingen var altså designet ud fra en forventning om det lyslandskab, den skal være en del af, og ved forandringen af dette landskab bliver tingen omformet og forstået på en anden måde end den, der var hensigten.

Ligeledes har farve længe været et tilbagevendende tema i arkæologien og antropologien. Farver udtrykker sociale betydninger og er central i tingenes indvirkning og betydning. Dog er det også klart at farvesansning er afhængig af typen og mængden af lys i rummet, som alle vel kender fra den forvandling farven hvid gennemgår i ultraviolet lys.

Lys skaber ydermere refleksioner og farver i ting, og disse har vist sig vigtige i forståelsen af tings rolle i menneskets liv, sådan som for eksempel lys-reflekterende genstande også i dag kan blive associeret med status (den velplejede glinsende bil), hygiejne (polerede armaturer og toiletkummer) eller orden (soldatens spejlblanke støvlesnude). At være i stand til at spejle sig i overfladen er for eksempel en ofte anvendt teknik i f.eks. mindesmærker, særligt krigsmindesmærker, for at give beskueren indtrykket af at være en del af det minde.

Det har ofte været foreslået at tings reflekterende og skinnende egenskaber kan have religiøse eller spirituelle betydninger, ofte som den materielle

manifestation af guddommelighed (Keates 2002). Således kan der være religiøse, rituelle, eller ideologiske konnotationer ved lyset, der tildeler en given lyskilde – eller dens metafor – en position i et større spektrum af kulturelle eller religiøse referencer og forhandlinger.

Lyset i antropologien

Brugen af lys er et kulturelt fænomen, som ligeledes er afhængig af omgivende historiske og økonomiske faktorer. F.eks. har brugen af dagslys i danske skoler forandret sig i forhold til den økonomiske kontekst. Helt frem til 1960'erne var skolearkitektur kendetegnet ved arkitekter og lægers betoning af dagslysets positive effekt på børns indlæringsevne og sundhed (Kristensen, Traberg-Borup et al. 2004). Som følge af 1950'ernes billigere elektricitet, blev lys – som først var ment som et supplement – en erstatning for dagslys. Energikrisen i 1970erne medførte imidlertid, at al ny skolearkitektur blev pålagt at mindske vinduesarealet til det minimale, for at spare på opvarmning, på bekostning af dagslys. Kun for nylig er der igen kommet et skift i tankegang, hvor lyset igen bruges til at definere forskellige aktiviteter, til at forandre og understrege rummenes karakter. Mens arkitekter bearbejder og tingsliggør, hvordan lys kan anvendes, er det imidlertid antropologien og arkæologiens rolle at undersøge og problematisere, hvorfor et givent forhold til lys gør sig gældende i forskellige kontekster, og hvorledes arkitekters ideer bliver fortolket, beboet og forhandlet over tid.

Tre nylige antropologiske studier af lysets socialitet er værd at fremhæve. I sit studium af psykiatriske hospitaler undersøger Fiona Parrott (2005), hvorledes ”hjemlighed” kan udfoldes ved hjælp af lys og bruges som terapeutisk instrument. Gennem brugen af blidt lys og farver udgjorde hospitalet et billede af det ”hjemlige” for dermed at modvirke den institutionelle og kliniske oplevelse af behandlingen, der har vist sig at have en negativ indflydelse på patienterne. Dermed bliver lys en del af en stille indgriben i menneskets erfaringsdannelse, der kan have en terapeutisk effekt.

Et andet eksempel er Christine Helliwells (1996) beskrivelse af, hvorledes hun under sit feltstudium af Dayak-langhuse blev syg, var sengeliggende og derfor ikke havde lyset i sin bolig tændt. Den

manglende belysning skabte en bekymring blandt befolkningen, som forventede at se lys sive ud af Helliwells hus gennem små huller i væggen (1996). Hullerne i væggen var netop skabt til dette formål. Lys er for Dayak-befolkningen ensbetydende med socialt velbefindende og er dermed en del af den materielle fremvisning af dette velvære. Lys kan altså være en måde at forbinde private sfærer med offentlige ved at eksponere spændingsfeltet mellem dem og iscenesætte grænsedragningen.

Samme argumentation ses i Pauline Garveys (2005) undersøgelse af forskellige etniske gruppers forhold til sociale grænseflader i Norge. På baggrund af Wolfgang Schivelbuschs (1987; 1988) argumentation om lys som magtredskab, argumenterer hun for at lyset i vinduerne i Norge får en dobbeltrolle som både et fyrtårn og en måde at aflede folks opmærksomhed på, hvad der sker indenfor i hjemmet. Vinduets betydning, med brugen af lys og gardiner, kan, ifølge Garvey, kun blive anskuet ud fra en betragtning af hvad norsk "hjemlighed" er, og hvorledes privatsfæren udfoldes i norsk kultur. Det oplyste vindue repræsenterer således et visuelt felt, hvor grænserne mellem offentlig og privat opløses.

Lysets socialitet som potentiale for arkæologien

Arkæologien er en af de discipliner, der har gjort meget ud af at studere lys, selvom de færreste arkæologer nok umiddelbart forbinder den arkæologiske praksis med et studium af lys. Ikke desto mindre har arkæologien fokuseret på lysfænomener som solhverv og solens og månens betydning i oldtidens samfund. Inden for skandinavisk forhistorisk arkæologi har man arbejdet med solens betydning i bronzealderens samfund, ligesom latin-amerikansk arkæologi har forsket i måne- og solkult i Inkariet, mens nærorientalsk arkæologi har undersøgt soldyrkelsen i egyptisk religion eller himmellegemernes betydning i Mesopotamiens oldtid. På trods af mange undersøgelser af disse lysende fænomener har studierne kredset om en faktisk og kvantitativ beskrivelse af, hvordan elementerne er blevet dyrket, snarere end hvorfor de blev dyrket eller hvad deres rolle var i det kognitive spændingsfelt mellem det metafysiske og det materielle. Spørgsmålet er, hvordan man i stedet kan undersøge lysets sociale dimensioner i krydsfeltet mellem erfaring og materie? Nogle studie-felter skal her skitseres som umiddelbart relevante

for udforskningen af netop denne problematik.

I en lokal dansk kontekst er det oplagt at studere den måde, hvorpå lyset er orkestreret i jættestuerne i den sidste halvdel af det fjerde årtusinde f. Kr. Opbygningen af denne type arkitektur slår tydeligt et tema an, der dels kredser om en polarisering af forholdet mellem lys og mørke i forholdet mellem inde (gravkammerets mørke) og ude (i dagslys), og dels fremhæver de nuancer, der findes mellem disse yderpunkter, nemlig i lysmæssige overgangszoner, i skygger, i glinsende overflader i granitten, i det flakkende skær fra fakler eller bål, i månens eller solens oplysning af jættestuens ydre rum eller i øjnens gradvise tilvænnning til mørket i jættestuens indre. Disse spændinger må ydermere knyttes sammen med forståelsen og behandlingen af de døde og den dødsmetaforik, som er så oplagt at undersøge i jættestuegravformen.

Ligeledes er et studium af forholdet mellem lys, mørke og skygger i opbygningen af og bevægelsen gennem templer fra det egyptiske Ny Rige, som for eksempel Ramesseum og Medinet Habu, nærliggende. Her artikulerer bevægelsen ind mod templets allerhelligste en rejse fra en åben og solbadet gårdsplads mod stadig mere snævre og mørke rum før det allerhelligste findes fuldstændigt afskærmet fra dagslyset. Reliefs-sceners indvirken på erfaringen af denne bevægelse er netop forankret i de lyslandskaber, der her materialiserer sig.

Et generelt studium kunne også blive slået an i mere indgående materialeanalyser. Arkæologien har jo siden periodernes tredeling være besat af en kvantificering af overgange fra brugen af ét materiale til et andet. Spørgsmålet er imidlertid – og særligt inspireret af de moderne æstetiske fag – hvad de forskellige materialer gør ved folks forståelse og brug af materiel kultur. Dette relaterer sig til en overordnet materiel-kulturel analyse, men antyder også mere specifikke kvaliteter ved tingenes luminøse egenskaber. Hvilken rolle spiller for eksempel bronzens refleksive overflade i dens relation til sten-materialer? Blev bronze attråværdigt på grund af et grundlæggende anderledes spil i lyset eller blev det adopteret, fordi det netop ikke er så væsensforskelligt fra stenens kvaliteter, men snarere genkendeligt? Her er lyset naturligvis blot ét aspekt af en mere generel materiel-kulturel

analyse, men betoner ikke desto mindre et central element i menneskets erfaring af tingene og deres sociale position og potens i de lyslandskaber de indgår i.

Afslutning

Vi ser med andre ord et forskningsmæssigt potentiale i at studere materialiseringen af lyslandskaber som sammenkædningen mellem lys, visuel erfaring af ting og social iscenesættelse af disse. Særligt dynamisk kan dette forskningsfelt vise sig i kraft af den kontinuerlige proces, hvorved lys bliver anvendt til at manipulere omgivelserne som en *aktiv* komponent i forståelsen af den materielle verden. Lyslandskaber er kulturelle fænomener, der kræver opmærksomhed, da de ved at belyse personer, ting og steder på særlige måder, medierer og materialiserer sociale fænomener som f.eks. moral, magt, identitet, intimitet, atmosfære, sikkerhed, sociale grænser, etc. Dette gælder altså ikke blot lyskildens anvendelse, men ligeledes hvordan lyset påvirker farver, skinnende overflader, eller skyggernes bevægelse.

Litteratur

Bille, M. & Sørensen, T. F. 2007.
An Anthropology of Luminosity: The Agency of Light.
Journal of Material Culture, 12 (3): 263-284.

Garvey, P. (2005).
Domestic Boundaries. Privacy, Visibility and the Norwegian Window.
Journal of Material Culture 10(2): 157-176.

Helliwell, C. 1996
Space and Sociality in the Dayak Longhouse.
Things as they are: New Directions in Phenomenological Anthropology. M. Jackson. Bloomington, Indiana University Press: 128-148.

Keates, S. 2002
Flashing blade: Copper, Colour and luminosity in North Italian Copper Age Society.
Colouring the past: The significance of colour in archaeological research.
A. Jones and G. MacGregor. Oxford, Berg: 109-125.

Ydermere er det væsentligt at påpege, at vi ikke fremhæver lyset som passivt fænomen, men lyset som en kontinuerlig skabelse; den aktive proces hvorved lys i forskellige former anvendes, tillægges sociale betydninger og roller, og indvirker på vores erfaringsdannelse. Lyset har netop den særlige egenskab at kunne indgå som en stille indtrængen eller som potent iscenesættelse i sociale forhandlinger af menneskets erfaring og kulturelle forståelse.

Til syvende og sidst er arkæologien tingenes disciplin, og for at forstå fortidens kulturer gennem materiel kultur, må man tage udgangspunkt i de rumlige, historiske, og sociale kontekster. Den "rumlige kontekst" er også at undersøge det lyslandskab, som de materielle genstande befinder sig i. Med andre ord: hvis arkæologien vil forstå tingens rolle i det samfund, tingen befinder sig i, må man også forholde sig til hvordan erkendelsen af tingens stoflighed er påvirket af lyset.

Kristensen, L. S., S. Traberg-Borup, et al. 2004
Lyset i skolen. Effektiv belysning med høj dagslysudnyttelse.
Hørsholm, By og Byg, Statens Byggeforskningsinstitut.

Parrott, F. R. 2005
'It's Not Forever': The Material Culture of Hope."
Journal of Material Culture 10(3): 245-262.

Schivelbusch, W. 1987
The Policing of Street Lighting.
Yale French Studies 72: 61-74.

Schivelbusch, W. 1988
Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the Nineteenth Century.
Berkeley, The University of California Press.

Tanizaki, J. 2001[1933]
In Praise of Shadows.
New York, Vintage Books